
Димо Чешмеджиев

ИМПЕРАТОР КОНСТАНТИН I ВЕЛИКИ И КНЯЗ БОРИС I МИХАИЛ: ПОБЕДАТА НАД ЕЗИЧНИЦИТЕ

През 865 г.,¹ тайно в своя дворец бил покръстен българският хан Борис, заедно с “много други от българите, които се отличавали по род, значение и богатство”. При покръстването си хан Борис приел ново, християнско име - името на своя кръстник, византийския император Михаил III.² Заедно с новото си име той като че ли получил закрилата на “началника на небесното войнство Архангел Михаил”, който го превел успешно през следващите изпитания.³ Веднага след това в България дошли многобройни византийски свещеници, които започнали масовото покръстване на народа. Както не без гордост отбелязъл константинополския патриарх Фотий, покръстител на българите:

“Даже и българския народ, варварски и христоненавистен, се склонил към такава кротост и богопознание, че оставил бесовските и праотечески

---

¹ По въпроса за датата на покръстването на княз Борис в науката се води дълъг спор, който не може да се счита за завършен. Различните мнения се колебаят между годините 863, 864, 865 и 866, вж. Голубинский, Е. Е. Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и молдо-валашской или румынской. М., 1871, с. 26, 225, 237, 242-248; Соколов, М. Из древней истории болгар, Спб., 1879, 147-155; Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1/2, 55-56; Vaillant, A., M. Lascaris, *La date de la conversion des Bulgares*, RES, 1933, t. 13; Снегаров, И. В коя година се покръстил българският княз Борис, Исторически преглед, 5, 1966, 92-99; Гюзелев, В. *Княз Борис Първи. България през втората половина на IX в.* С., 1969, с. 78; Gergheraert, S. (Christian Gérard), *Les princes bulgares du Moyen-âge: portraits*, Paris, 1974, p. 61; Wasilewski, T. *Bizancium i slowianie w IX wieku*, Warszawa, 1972, s. 137; Василевски, Т. *България и Византия IX-XV в.*, С., 1997, 31-42, 43-47; Оболенски, Д. *Византијски комонвелт*, Београд, 1996, с. 103. Вж. напоследък нов опит за датирание на събитието у Турилов, А. *Две забытые даты болгарской церковно-политической истории IX в.*, *Palaeobulgarica*, 1, 1999, 20-22.

² Гюзелев, В. Приобщаване на българите към християнството: хан Борис I - Михаил Покръстителят, в: Божилков, И. В. Гюзелев, История на Средновековна България VII-XIV в., С., 1999, с. 172.

³ Чешмеджиев, Д. *Към въпроса за култа на Архангел Михаил в средновековна България.* - *Palaeobulgarica*, 1, 1996, с. 55.

жертви и отхвърляйки елинското суеверие, неочаквано се присадиха към християнската вяра.⁴

Събитието разтърсило тогавашния свят. Свидетелство за това са многобройните съобщения в различни източници.⁵ То разтърсило и България и в страната избухнал голям бунт, обхванал всичките десет комитата. Този бунт остава в историята като “бунтът на боилите”, тъй като начело застанали петдесет и двама от великите боили на ханството.⁶ Те обвинявали владетеля, че не е дал добър закон на своя народ, свидетелствува папа Николай I в своите отговори на въпросите на българите:

“И тъй, разправяйки как сте възприели по божия милост християнската вяра и как сте накарали да се покръсти целият ви народ, как обаче ония, след като били покръстени, въстанали единодушно с голямо ожесточение против вас, като твърдели, че не сте им дали добър закон, и искали да убият и вас и да си поставят друг княз, и как вие, подготвени срещу тях със съдействието на божията сила, сте ги надвили от мало до голямо и заловили със собствените си ръце, пък и как всичките им първенци и познатни хора с целия им род били избити с меч, а не толкова знатни и помалко видните не са претърпели никакво зло...”⁷

В средновековната книжнина има две линии на обяснение на знаменитата победа на владетеля-покръстител над езичниците. Първата е западната. В известните “Бертински анали”, в частта на писана от Хинкмар Реймски, има фрагмент, който гласи:

“... Quotquot igitur fuerunt intra decem comitatus, adunaverunt se circa palatum eius; ille vero, invocato Christi nomine, cum quadraginta tantum octo hominibus, qui erga Christianam devotionem ferventes sibi remanserant, profectus est contra omnem illam multitudinem; et mox ut portas civitatis exiit, apparuerunt ei et his qui cum eo erant septem clerici, et unusquisque eorum tenebat cereum ardentem in manu sua, sicque praecedebant regem et illos qui cum eo erant. Eis vero qui contra euim serrexerant, visum erat, quod magna villa ardent super eos caderet, et equi eorum qui cum rege erant, sicut contrariis videbatur, erecti incedebant, et cum auterioribus pedibus eos percutiebant; tantusque timor eos apprehendit, ut nec ad fuquendum nec ad defendendum se praepararent, sed prostrati solo se movere nequibant.”⁸

⁴ Photius Patriarcha, *Epistolae*, PG, t. 102, col. 585 (=ГИБИ, т. 4, С., 1961, с. 99); ср. Соколов, М. *Цит. съч.*, 223-224.

⁵ Соколов, М. *Цит. съч.*, с. 215 сл.; Дујчев, I. *Légendes byzantines*, 64-75; Гюзелев, В. *Покръстването на българския народ според някои малко познати извори и исторически съчинения от IX-XV в.*, Родина, 2, 1996, 5-26; Божилов, И. *От “варварската” държава до царството*, с. 79.

⁶ *Annales Bertiniani pars tertia auctore Hincmaro*, MGH, SS (ed. G. Pertz), I, 419-515 (= ЛИБИ, т. 2, С., 1960, 287-288); ср. Чешмеджиев, Д. *Към въпроса за култа на Архангел Михаил*, с. 52 сл.

⁷ *Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum anno 866*, ed. D. Detschev, *Serdicae*, 1939, 32-33, cap. 17, ср. 82-83, cap. 78 (=ГИБИ, т. 2, 80-82, 112-113).

⁸ *Annales Bertiniani, Pars tertia auctore Hincmaro*, ЛИБИ, т. 2, С., 1960, 287-288 (=G. Pertz, *Annales Bertiniani*, MGH, SS, I, 419-515); ср. В. Гюзелев, *Княз Борис Първи*, с. 113.

“... И тъй, колкото били в десетте комитата, те се събрали около двореца му. Но той, като призовал името Христово, потеглил срещу цялото множество само с четиридесет и осем души, които били останали при него поради предаността си към Христовата вяра. И веднага щом излязъл от градските врати, нему и на тия, които били с него, се явили седем духовни лица и всяко от тях държало в ръката си запалена свещ. И така те вървели пред княза и пред онези, които били с него. А на тези, които били встанили против него, се сторило че върху тях пада огромна пламтяща сграда. А конете на онези, които били с княза, както се сторило на противниците, вървели изправени и ги поразявали с предните си крака. И такъв страх ги обзел, че не могли да се приготвят нито за бягство, нито за отбрана, но прострени на земята, не могли да се движат.”⁹

Този текст е добре известен и многократно използван, главно за реконструкция на политическата ситуация около т.нар. “бунт на боилите” против покръстването.¹⁰

За разшифроването на цитирания откъс може да се тръгне от забележката на италианския учен Ж.-Б. Де Росси, че употребата на запалени свещи в една сцена показва, че действието се развива не на земята, а на небето.¹¹ Тази бележка насочва директно към вложен в разглежданата сцена литургичен смисъл,¹² доколкото земната литургия е отражение на небесната, още повече, че всички литургии, с някои изключения, пожелават на християнските владетели победа над варварите, езичниците и други врагове на вярата.¹³

Запалените свещи в една сцена показват и нейния кръстителски характер. Според Григорий Назиански запалените огънчета в ръцете символизират запалените лампи на вярата, с които душите на новопокръстените ще отидат на среща с жениха (т.е. с Христос). Подобни схващания има и св. Кирил Йерусалимски. Според други ранни автори, неофитите трябвало да носят запалени свещи освен по време на самото кръщение, но и на литургията през цялата последваща седмица.¹⁴

⁹ ЛИБИ, т. 2, 287-288.

¹⁰ Палаузов, С. *Векът на българския цар Симеон*, в: Избрани трудове, С., 1974, с. 107; Дринов, М. *Южные славяне и Византия в X век*, в: Избрани съчинения, т. 1 – Трудове по българска и славянска история (под ред. на И. Дуйчев), С. 1971, с. 506; Соколов, М. *Цит. съч.*, с. 152; Трифонов, Ю. *Цар Борис-Михаил (време, царуване, величие)*, С., 1927, 31-32; Златарски, В. Н. *История*, т. 1/2, С., 1971, с. 79; Гюзелев, В. *Княз Борис*, с. 113; Петров, П. *Покръстване на българите*, Исторически преглед, 3, 1965, с. 53; Събев, Т. *Самостоятелна народностна църква в средновековна България*, С., 1987, 168-169; Димитров, П. *За титлата на Йоан Екзарх – “екзарх български”*, *Palaeobulgarica*, 1, 1980, с. 83; Войнов, М. *Някои въпроси във връзка с образуване на българската държава и покръстването на българите*, Известия на института по история, 1962, т. 10, с. 298.

¹¹ *Цит.* по F. Cabrol, Cièrges, in: F. Cabrol, H. Leclercq, *DACL*, t. 3/2, Paris, 1914, col. 1618.

¹² L'abbé Martigny, *Dictionnaire des antiquités chrétiennes*, Paris, 1877, p. 174.

¹³ Antoniadis, S. *Place de la liturgie dans la tradition des lettres grecques*, Leiden, 1939, p. 20.

¹⁴ L'abbé Martigny, *op. cit.*, p. 174; Genep, A. *Les rites de passage (Étude systématique des rites)*, Paris, 1991, p. 135; Петканова, Д. *Средновековна литературна*

Близки до изследвания откъс моменти има в някои ранни латински литургии. Така напр. в римската литургия от VIII в. (“Ordines Romani”), при т. н. “първи вход” на служещите (в случая папата), процесията е съпроводена от седем свещоносци.¹⁵ По сходен начин в древната галиканска литургия дяконът, който чете Евангелието, е съпроводен от седем души, носещи свещници, символизиращи седемте дара на Светия дух.¹⁶ Към това може да се добави, че от времето на Григорий от Тур, двама, пет или седем свещоносци съпровождат изнасянето на Светия кръст по време на религиозните процесии, като тази практика продължила до средата на XIX в. в някои френски области.¹⁷

Възможностите за идентификация на тези “седем духовни лица”, участващи в процесията, са няколко. Обикновено досега повечето автори тълкуват откъса буквално - пред княза и привържениците му вървели духовници със запалени свещи в ръце. Изхождайки от показания по-горе възможен литургичен смисъл на сцената, смятам, че подобно буквално обяснение трябва да се изостави.

От всички възможности за идентификация на “седемте духовни лица”,¹⁸ най-вероятна е тази със седемте Архангели. Култът към архангелите се разпространява преди всичко като воински култ,¹⁹ макар че поради тяхната безплътност има и чисто монашески аспекти.²⁰ Особено важно в случая е, че архангел Михаил, който се смята за главен Архангел, е натоварен с функцията на най-изявен борец за правата християнска вяра и защитник на църквата.²¹

Интересен е въпросът на каква основа възниква разказът на Хинкмар. От всички текстове, в които става дума за архангели,²² ми се струва, че най-

символика. С. 1994, 26-27.

¹⁵ L'abbé Duchesne, *Origines du culte chrétien (Étude sur la liturgie latin avant Charlemagne)*, Paris, 1898, 154-155; L'abbé Martigny, *op. cit.*, p. 178, 465.

¹⁶ Leclercq, H. *Chandelier*, in: F. Cabrol, H. Leclercq, *DACL*, t. 3/1, Paris, 1913, col. 214.

¹⁷ Leclercq, H. *Op. cit.*, col. 214.

¹⁸ Чешмеджиев, Д. *Към въпроса за култа на Архангел Михаил*, с. 52 сл.

¹⁹ Лазарев, В. Н. *Мозайки Софии Киевской*, М., 1960, 52-53; Вздорнов, Г. И. *Узн@ойт ф™н Дсчггелшн*, Византийский временник, 1971, т. 32, с. 158; Rohland, J.-P. *Der Erzengel Michael, Arzt und Feldeherr. Zwei Aspekte des vor- und frühbyzantinischen Michalkultes*, Leiden, 1977, S. 105, 141-144; Радојчић, С. *Фреска Константинове победе у цркви Св. Николе Дебарског*, Отбрани чланци и студије, Београд, 1982, с. 47; Бакалова, Е. *Принос към изследването на царската идеология в средновековна България (стенорисите в църквата “св. Архангел Михаил” край Иваново)*, Проблеми на изкуството, 3, 1988, с. 36; Вълева, Ю. *Ангелология и архангелски изображения*, Проблеми на изкуството, 2, 1987, с. 37; Valeva, J. *La tombe aux Archanges de Sofia (Signification eschatologique et cosmogonique au decor)*, *SArch*, 1986 ; t. 34; Габелић, С. *Циклус арханђела у византијској уметности*, Београд, 1991, 24-29, с по-новата литература.

²⁰ Lucius, E. *Les origines du cult des saints dans l'Eglise chretienne*, Paris, 1908, 357-363; Бакалова, Е. *цит. съч.*, с. 36.

²¹ Михаил Архангел, в: Еврейская энциклопедия (под общ. ред. А. Гаркави и Л. Канцельсона), т. 11, Спб., 1991 (фот. изд.), 110-111; Габелић, С. *цит. съч.*, с. 28; Michael, in: Vigroux, F. *Dictionnaire de la Bible*, t. 4, Paris, 1908, col. 1074; Leclercq, H. *Culte de saint Michael*, in: Cabrol, F., H. Leclercq, *DACL*, t. 21, Paris, 1933, col. 903-907; Rohland, J.-P. *Op. cit.*, 109-112.

²² *Библейская Энциклопедия*, М., 1891, с. 62, 477; *Речник на Светото писание*,

близо по смисъл до нашия откъс стоят части от т.нар. Йоанов Апокалипсис или Откровение Йоаново,²³ както и някои текстове в различни други канонични и не канонични книги – напр. Йосиф Флавий,²⁴ книгата на Енох,²⁵ и пр.²⁶

От своя страна, когато говорят за победата на владетеля-християнин над враговете езичници, византийските автори разказват една класическа история, чийто модел е взет от разказа в житието на Константин Велики за победата над езичниците с помощта на победоносния кръст (σταυρός νικολοιός). Както вече е отбелязвано в литературата, към IX в. кръстът вече се е смятал за символ на победата на управляващия император.²⁷

Това става на базата главно на текстове, които разказват за видението на Константин, предшествашо победата над Максенций на понте Милвио, макар че той вижда кръст и в други ситуации.²⁸ Според досегашните изследвания, най-старият текст, в който се говори за чудесното явление на Кръста преди битката на Понте Милвио, т. н. θεοσημεία, е у Лактанций (*De mortibus persecutorum*), появил се не по-късно от 315 г., но най-вероятно в края на 313 г.²⁹ От ранните автори можем да отбележим и Созомен,³⁰ но всъщност най-важен се явява Евсевий Кесарийски (Евсевий Памфил), тъй като повечето текстове възхождат, пряко или косвено, към него.

Цариград, 1884, с. 37; Турић, В. *Нови Исус Навин*, Зограф, 1983, т. 14, 5-16.

²³ Bréhier, L. *Les visions apocaliptiques dans l'art byzantin*, *Arta și archeologia*, 4, 1930, р. 1; Марчевски, И. *Апокалиптичната перспектива от края на времената в светоотечески синтез*, С., 1994, 7-16; Чешмеджиев, Д. *Към въпроса за култа на Архангел Михаил*, с. 52 сл.

²⁴ Istrin, V. *La prise de Jerusalem de Joseph le Juif. Texte vieux-russe publié intégralement*, t. 2, Paris, 1934, р. 172; Корнелий Тацит, *История*, в: Сочинения в двух томах, Л., 1969, с. 195, кн. 5, N 13; Евсевий Памфил, *Церковная история*, М., 1993, с. 90. Ср. *Еврейская энциклопедия* (под. общ. ред. Л. Канцельсона), т. 15, М., 1991 (фот.), кол. 680, 875.

²⁵ Мещерский, Н. *Следы памятников Кумрана в старославянской и дравнерусской литературе (К изучению славянских версий книги Еноха)*, ТОДРЛ, 1963, т. 19, с. 134; Martin, F. *Le livre d'Hénoch, traduit sur le texte étiopien*, Paris, 1906, 68-72.

²⁶ Чешмеджиев, Д. *Към въпроса за култа на Архангел Михаил*, с. 52 сл.

²⁷ L'abbé Auber, *Histoire et theorie du symbolisme religieux avant et depuis le christianisme*, t. 2, Paris, 1884, р. 488; Grabar, A. *L'Empereur dans l'art byzantin*, London, 1971 (VR), 32-33, 35-39 (=Грабар, А. *Император в византийском искусстве*. М., 2000, 51-52); DiMaio, M., J. Zeuge, N. Zotov, *Ambiguitas Constantiniana: the Caeleste Signum Dei of Constantin the Great*, Byzantion, 1988, т. 58/2, 333-360; Иванов, С. А. *Миссия восточнохристиянской церкви к славянам и кочевникам: эволюция методов*, в: *Славяне и их соседи*, вып. 10 – Славяне и кочевой мир, М., 2001, с. 23.

²⁸ Frolov, A. *La Croix dans le ciel. Revue des Etudes Slaves*, т. 27 (Mélanges André Mazon), 1951, 105-106.

²⁹ Според Лактанций, видението се появило така. През нощта на 27 октомври, Константин се разположил срещу Понте Милвио. Докато спял той получил съновидение да изобрази на щитовете на войската си небесното знамение на Бога (coeleste signum Dei). Той така и постъпил – изобразил на щитовете хризма и с помощта на този знак победил. Тук не се говори нищо за слънчево или друго небесно знамение, вж. Болотов, В. В. *Лекции по истории древней церкви*. Т. 3 – История церкви в период Вселенских соборов. Спб. 1907 (репр. М. 1994), 9-10.

³⁰ Съчинението на Созомен е посветено на имп. Теодосий Младши и в 440 г. му е предадено в Константинопол, вж. Болотов, В. В. *Цит. съч.*, с. 14.

Евсевий е придворен проповедник на Константин Велики. Написва няколко произведения в чест на император Константин – една похвална реч, произнесена по случай 30-годишнината от царуването му, както и едно обширно животоописание, озаглавено “Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου εἰς τὸν βίον τοῦ Μακαρίου Κωνσταντίνου τοῦ Βασιλέως” (Vita Constantini), означено в библиотеката на патриарх Фотий като “Похвално четирикнижие за великия цар Константин”.³¹

Евсевий Кесарийски разказва за видението два пъти. Първият път е в кн. 9 на своята История, написана между 313 и 323 г., където се разказва за поставянето на статуя на император Константин в Рим, с кръст в дясната ръка.³² Другото съобщение е в споменатото Житие на Константин (Vita Constantini), написано между 337-340 г., в първа книга, където се повтаря известието за статуята с кръста. Когато говори за молитвата преди битката обаче, той прибавя, че Константин призовал на помощ Христос и му се явило кръстното знамение – по високо от слънцето, с надпис τοῦτοῦ νίκᾱ. Ужас обзел него и свитата му. През нощта му се явил Христос с кръст и му заповядал да направи негово подобие и с него да излезе против своите врагове. Според Евсевий това му било разказано от самия император Константин.³³

Кръстът като инструмент на божествената намеса при императорската победа над езичниците е намерил твърде рано теоретична обосновка у един от най-известните ранно християнски богослови, отци на църквата – Св. Атанасий Александрийски, Св. Кирил Александрийски и пр.³⁴

В случая с победата на българския владетел, първият който прави намек за победата на българския владетел с помощта на Кръста, е патриарх Фотий, сравнявайки българския княз с император Константин, в известното си послание до Борис:

“Ти, прочее (о, как да те нарека, за да се изкажа според копнежа си), който си озарен душевно с блясъка на Божествения дух, ... и си извършил дело, с което се издигааш до деянието и подражанието на великия Константин, следвай първоначалното си мнение, желание и благоразумие. Стой твърдо върху камъка на вярата, на който добре си утвърден от Господа.”³⁵

³¹ PG, t. 20, col. 910-1252; 1315-1439; ср. Иванова, К. *Византийските източници на Похвалата за Константин и Елена от Евтимий Търновски. Старобългарска литература*, кн. 10, 1981, с. 7; Бадаланова, Ф., М. Плюханова, *Средновековия символика власти в Slavia Orthodoxa*. – В: Годишник на Софийския университет “Св. Климент Охридски”. Факултет по славянски филологии, т. 86, кн. 2 – Литературознание. С., 1993, кн. 2, с. 102. За цикъла посветен на Св. Константин вж. Дагрон, Ж. *Императорът и свещеникът. Етюд върху византийския “цезаропанизъм”*, С. 2006, с. 169, с постарата литература.

³² Евсевий Памфил, *Церковная история*, М. 1993, с. 333.

³³ Болотов, В. В. *Цит. съч.*, с. 10.

³⁴ Толковая Псалтырь Евфимия Зигабена, греческого ученого и монаха, изясненна по светоотеческим толкованиям, Изд. Киево-Печеркой лавры, Киев, 1883, с. 86, бел. 3; Попов, Г. В. Некоторые вопросы изучения воинской тематики в русском средневековом искусстве, *Византийский временник*, 1971, т. 32, с. 203; Frolow, A. *op. cit.*, p. 106.

³⁵ Photii patriarchae Epistola - Ad Michaellem Bulgariae principem, в: ГИБИ, т. 4,

След него Продължителят на Теофан обяснява победата на княза с това, че носел на гърдите си изображение на Светия кръст:

“Когато станало известно, че се е покръстил, той (Борис-б. м. Д. Ч.) се намерил пред въстанието на целия свой народ, *като носел на гърдите си изображението на Божия кръст*, той с помощта на малко хора ги победил, а останалите направил християни не вече тайно, но напълно явно и с тяхно желание.”³⁶

Този мотив се повтаря след това в съчиненията на редица византийски хронисти – Симеон Магистър, Йоан Скилица - Георги Кедрин, Йоан Зонара.³⁷

Прочутият теолог, “архиепископ на Охрид и цяла България“, Теофилакт “разшифрова” идеята на този епизод, в духа на Йоан Дамаскин и други ранно-християнски автори,³⁸ и говори директно за победата на Борис с помощта на самия Христос:

“Заедно с него (Борис-б.м. Д. Ч.) били кръстени и много други между българите, които се отличавали по род, значение и богатство. След това и останалите приемали светоносното очищение, с изключение на някои съвсем звероподобни, срещу които, като събрал войска, не твърде многобройна, **защото Христос му помагал**, той лесно поразил и накарал и тях да приемат Божественото кръщение.”³⁹

Тази византийска линия за обяснение на победата на княз Борис намира отражение и в старобългарската книжовна традиция. В старобългарски летописен разказ, възникнал на базата на славянския превод на хрониката на Йоан Зонара (т.н. Паралипомен Зонарин), предаден у Владислав Граматик в сборника му от 1469 г. (т. н. Загребски сборник), се казва:

С., 1961, с. 77. Ср. Митр. Симеон, *Посланието на цариградския патриарх Фотий до българския княз Борис*, С., 1917. Ново издание: Photius, *Epistulae et Amphilochia*, ed. B. Laurdas et L. Westerink, Lipsiae, 1983, 2-39. Английски превод у Stratoudaki White D. - J. R. Bergan, *The Patriarch and the Prince. The Letter of Patriarch Photios of Constantinople to Khan Boris of Bulgaria*, Brooklin, Mass., 1982. Ср. Златарски, В. Н. *Посланието на цариградския патриарх Фотий до българския княз Борис в славянски превод, Избрани произведения*, т. 1, С., 1972, с. 206 сл.; Симицъна, Н. В. *Послание константинопольского патриарха Фотия князю Михаилу Болгарскому в списках XVI века*, ТОДРЛ, 1965, т. 21, 101-125; Dujčev, I. *Au lendemain de la conversion du peuple Bulgare*, 107-123; Simeonova, L. *Diplomacy of the Letter and the Cross (Photios, Bulgaria and the Papacy, 860-880)*, Amsterdam, 1998; Stratoudaki White, D. *The Hellenistic Tradition as an Influence on Ninth Century Byzantium: Patriarch Photios' Letter to Boris-Michel, the Archon of Bulgaria*, *The Patristic and Byzantine Review*, 6, 1987, 121-129; Odorico, P. *Op. cit.*, p. 83, с останалата литература.

³⁶ Theophanis Continuati Chronographia, ГИБИ, т. 5, С., 1964, с. 117.

³⁷ Соколов, М. *Цит. съч.*, с. 132, 138-139; Frolov, A. *Op. cit.*, 104-112. Вж. напоследък Ангелов, П. Княз Борис I през погледа на византийците, Минало, 1995, кн. 1, с. 28; Ангелов, П., *България и българите в представите на византийците (VII-XIV в.)*, С. 1999, с. 178.

³⁸ Frolov, A. *Op. cit.*, p. 112.

³⁹ Теофилакт Охридски, *Мъченичество на Светите славни 15 свещеномъченици*, в: ГИБИ, т. 9/2 (подг. от И. Г. Илиев), С., 1994, с. 68.

“Н же дръзнувъ крстным знаменіемъ, Борисе и повѣди сиѣхъ прѣдхождаше во крстѣ прѣд нимъ”.⁴⁰

Подобни съобщения се срещат и в няколко късни гръцки разкази.⁴¹ Въпросът е обаче, доколко тази легенда има място в Първото българско царство. За съжаление няма запазени почти никакви паметници, които да говорят за развитието на тази идея на българска почва. Затова повечето автори, когато коментират този въпрос, говорят за него по принцип. За радост, една скорошна находка на руския учен А. Турилов, даде ключа към решаването на този въпрос. Става въпрос за една “съвършено неизвестна памет” от късноплисковския или раннопреславския период на българския столичен календар. Тя е запазена в месецослов на сръбски апракос Апостол-Евангелие от края на XIII или началото на XIV в. от сбирката на РАН в Санкт Петербург, западно-европейска секция, № 680. Там, на л. 263, под дата 28 март има памет за:

“Уюдотворца Иларию ѿца. И повѣда княза воугарьскаа. Мѣхѣила. ѣда бѣ скворъ нанъ Кроста ра. Глоуѣ ници ка октѣв.”⁴²

Идентификацията на тази памет, както отбелязва и нейния откривател, не предизвиква съмнение – става дума за потушаването на бунта на боилите от княз Борис-Михаил. Убедителна е поправката, която прави А. Турилов на думата кроста (кротост), която се чете в текста и се дължи на преписваческа грешка. Думата той поправя на кръста (вариант кръста). Според него, тази грешка е допусната на етапа на кирилска транслитерация на глаголическия оригинал.⁴³ Оттук нататък руския изследовател се опитва да използва новата дата за решаване въпроса за датата на българското кръщение. За нас по-важно тук ще бъде друго. Този помен очевидно говори за използването на кръстното знамение като обяснение за победата на българския владетел и важното място което заема този символ в идеологическата система на новопокръстената държава.

За съжаление от тук нататък не е не знаем какво е било съдържанието на празника, но съществуването на този помен показва как се е появила идеята за Св. Константин Велики в България. И което е по-важно, как се развива нейната идеологическа есенция - идеята за “новия Константин” в Първото българско царство.⁴⁴ До нас не са достигнали официални текстове, за да видим как е функционирала тази идея на официално равнище. Изолирани сведения в това отношение могат да се почерпят от някои апокрифи. Ако съдим по тях обаче, изглежда “новият Константин” в Първото българско царство не е бил владетелят-покръстител Борис-Михаил, както би следвало да се очаква, а неговият внук – царят-свещец Петър. Казвам “изглежда”, защото става дума все пак за апокрифен паметник и възстановката е условна. В известния апокриф “Сказание на пророк Исая как бе

⁴⁰ Dujčev, I. *Légendes byzantines sur la conversion des bulgares*, Medioevo Byzantino-Slavo, t. 3, Roma, 1970, p. 69.

⁴¹ Dujčev, I. *Légendes byzantines*, p. 69.

⁴² Турилов, А. *Цит. съч.*, 18-19.

⁴³ Турилов, А. *Цит. съч.*, с. 19.

⁴⁴ За “новите Константиновци” вж. Билярски, И. *Покровители на царството. Св. цар Петър и св. Параскева-Петка*. С. 2004, с. 26, с по-старата литература.

възнесен от ангел до седмото небе”, известен и като “Български апокрифен летопис” (в рѣк. Хлуд. № 123⁴⁵), който датира от XI-XII в.⁴⁶, Константин Велики и майка му Елена са свързани с цар Петър:

“И тогава, в годините на светия Петър, царя български, намери се една жена вдовица, млада и мъдра и много праведна в българската земя, на име Елена. И роди Константин цар, мъж свят и праведен. Той прочее бе син на Константин Зелени и на майка Елена; този Константин, наречен Багрородни, бе римски цар. И поради завист неговата майка Елена избяга от град Виза от римските елини, понеже се намери непрадна, и там роди цар Константин. *И нему се яви ангел Господен и му благовести за честния кръст на изток.* Обичаха се цар Петър и цар Константин”.⁴⁷

Следва разказът за основаването на Константинопол, след като Константин се връща от “Краниево място” (Голгота), където открива кръста Господен, като накрая цар Петър отива да умре в Рим.⁴⁸

В литературата вече е обръщано внимание на възможната контаминация между Константин Велики и Константин VII Порфирогенит – в житието на Евсигний, император Константин също е наречен “Порфирогенит”.⁴⁹ Освен това, има съвпадение на името Елена – така се нарича както майката на Константин Велики, така и жената на Константин VII Порфирогенит.⁵⁰

Струва ми се обаче, че не обикновената контаминация лежи в основата на това сближаване – неизвестният автор настоява, че двамата са се обичали.⁵¹ Пък и цар Петър е единствения владетел-свещец със сигурен култ в българската история.⁵² Както и император Константин е единствения византийски император канонизиран за светец.⁵³

Това, че тук не става въпрос за обикновена контаминация личи много добре и от още един факт. В Проложното житие на Св. Иван Рилски от Драгановия миней (XIII в.), неизвестният автор съединява отново имената на император Константин и цар Петър, като обяснява, че цар Иван Асен,

⁴⁵ Това е т.нар. Кичевски сборник, намерен от А. Гилфердинг в с. Лешово, Тетовско, който датира от XVII в., Николова, С., М. Йовчева, Т. Попова, Л. Тасева, *Българското средновековно културно наследство в сбирката на Алексей Хлудов в Държавния исторически музей в Москва*. С., 1999, 92-93.

⁴⁶ Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова, *Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България*. С. 1996, с. 192.

⁴⁷ Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова, *цит. съч.*, с. 200.

⁴⁸ Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова, *цит. съч.*, с. 201, срв. с. 72. За смъртта на цар Петър в Рим ср. Чешмеджиев, Д. *Култът към цар Петър I (927-965): манастирски или държавен ?*. - В: *Љубав према образовању и вера у Бога у православним манастирима*. Зборник избраних радова. 5. меѓународна Хиландарска конференција. Београд-Columbus/Ohio, 2006, т. 1, 254-255.

⁴⁹ Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова. *Цит. съч.*, с. 72

⁵⁰ Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова. *Цит. съч.*, с. 72.

⁵¹ Билярски, И. *Цит. съч.*, с. 31.

⁵² Чешмеджиев, Д. *Към въпроса за култа на княз Борис-Михаил в средновековна България*, Исторически преглед, 1999, кн. 3-4, 158-176; Чешмеджиев, Д. *Към въпроса за култа на Архангел Михаил*, 52-61.

⁵³ Дагрон, Ж. *Императорът и свещеникът. Етюд върху византийския “цезаропатизъм”*. С., 2006, 172-181.

който “обновил българския род” (Иван I Асен, 1185-1195) възревнувал делата на древните царе “цар Константин и цар Петър”: “поревнова дрѣвнѣи мѣ цѣрѣи мѣ, рекъ же великому Константину цѣрю и Петру цѣрю”.⁵⁴

Проблемът е защо не Борис-Михаил, а неговият внук цар Петър е този “нов Константин”? Както е добре известно, в имперската и църковната традиция Константин Велики, който е идеал за християнски владетел,⁵⁵ е представян като емблематична фигура на обновител на империята.⁵⁶ Затова “новите Константиновци” са “обновители на империята”. Императорите, които основават или консолидират династии, кръщават първородните си синове Константин (напр. Ираклий, Лъв III, Лъв IV, Теофил, Василий I.⁵⁷). По този начин подчертават, че са обновители на империята.⁵⁸

Изглежда в тази връзка трябва да се търси и появата на “нов Константин” в лицето на цар Петър. Той, разбира се няма проблеми с легитимността, нито строго погледнато е някакъв “обновител на царството”. Точно обратното – той е първият български владетел, който сключва брак с византийска принцеса и по този начин влиза в династична връзка както с управляващата във Византия династия на Лакапините, така и с “династията майка” – Македонската.⁵⁹ Дали това не може да се тълкува като “обновяване на царството”. Това е малко вероятно – България преди това има дълга държавна традиция, включително няколко десетилетна християнска. По-скоро този брак би могъл да има отношение към канонизацията на царя-светец, ако приемем, че тя е политическа. В случая би трябвало да се подходи исторически – да се види кога би могла да се появи идеята за цар Петър като “нов Константин”. Това, според мен, ни би могло да стане докато съществува Първото българско царство. Тогава просто няма нужда. Затова и в двата фрагментарни преписа на Службата на цар Петър,

⁵⁴ Иванов, Й. *Жития на Св. Ивана Рилски*, с уводни бележки. Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, кн. XXXII/13, С., 1936, с. 58; Стара българска литература. Т. 4 – Житиенписни творби (съст. и ред. К. Иванова), С. 1986, с. 131.

⁵⁵ Ahrweiler, H. *L'ideologie politique de l'Empire byzantine*, Paris, 1975, p. 11; Й. Караянопулос, *Политическа теория на византийците*, С., 1992, с. 17 сл.

⁵⁶ Георгиева, Н. *Към въпроса за почитанието на княз Борис I като светец*. – Кирило-методиевски студии, кн. 8, С. 1991, 180-182.

⁵⁷ Дагрон, Ж. *Цит. съч.*, с. 172

⁵⁸ Alexander, P. *The Strength of Empire and Capital as Seen through Byzantine Eyes*, *Speculum*, 37, 1962, 351-354; Kazhdan, A. *Constantin imaginaire. Byzantine Legends of the Ninth Century about Constantine the Great*, Byzantium, t. 57, 1987, 196-250; Георгиева, Н. *Цит. съч.*, 180-181, с още литература. Вж. също материалите проведеният специален симпозиум по темата: *New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4-th – 13-th Centuries*. Ed. P. Magdalino, Variorum, Aldershot, 1994, 3-9; ср. Билярски, И. *Цит. съч.*, с. 26.

⁵⁹ Чешмеджиев, Д. *Култовете на българските светци през XI-XII в.*, Пловдивски университет “Пайсий Хилендарски”. Научни трудове, т. 41, кн. 1, 2003 – Филология, 495-503.

стигнали до нас, дори не се споменава за император Константин и не се прави никакво сравнение с него – тук идеите са други и сравненията са с цар Давид, апостол Петър и пр.⁶⁰

Свързването на цар Петър с император Константин би могло да стане след падане на България под византийска власт. Тогава има нужда от “обновяване на царството”, в случая българското. Да припомним, че именно през византийския период, всички български движения за независимост се оглавяват от някой, който непременно си слага името Петър – като се почне от истинския или мним внук на Самуил - Делян в 1040 г., мине се през синът на дуклянския княз Михаил - Константин Бодин в 1072 г. и се достигне до първият от възстановилите българското царство Асеневци – Теодор.⁶¹ Защо точно цар Петър, защо не покръстителят Борис-Михаил или неговият син – великият Симеон ? Тук отговорът е ясен – защото цар Петър има връзка с две от византийските династии. Тогава България е под византийска власт – българската държавна традиция, чиито носители са Борис-Михаил и Симеон тук не играе роля. Тук играе роля византийската. Затова се избира цар Петър – затова той е светец, затова той е “новият Константин”, затова той е обновителят на царството ! Именно така трябва да се отговори на този въпрос, а не защото той е един от покръстителите на България и по негово време се изградила “истинска християнска държава” от византийски тип !⁶²

През Второто българско царство Константиновата идея вече е много по-добре застъпена и ясно различима – за това съществуват множество паметници.⁶³ Тук няма да се занимавам с известното “Похвално слово за Константин и Елена” от патриарх Евтимий, то е проучвано многократно.⁶⁴

Много рядко обаче различните автори се сещат за една друга случка от българската средновековна история, в пряка връзка с изследвания проблем. Става въпрос за известната битка в Тревненския проход от 1190 г., в която братята Асен и Теодор-Петър разбиват византийския император Исак II Ангел. При тази битка е пленено и императорското съкровище, заедно с прочутите пирамидални корони на византийските императори. В

⁶⁰ Иванов, Й. *Български старини из Македония*, С. 1931, 383-394; Дуйчев, *Стара българска книжнина*, т. 1, С. 1943, 98-102. Ср. Чешмеджиев, Д. *Култът към цар Петър*, 245-247.

⁶¹ Чешмеджиев, Д. *Култът към цар Петър*, с. 255, с по-старата литература.

⁶² Както смята напр. Билярски, И. *Цит. съч.*, с. 33.

⁶³ Tachiaos, A.-E. N. *Le cult de Saint Constantin en Bulgarie au XIVe siècle*. –In: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване. С., 2002, 79-84. За Константиновата идея в Средновековна Сърбия и специално по времето на крал Милутин вж. Пилц, Е. *Крал Милутин и традицијата Палеолога*. – В: Манастир Бањска и доба краља Милутина (Зборник са научног скупа одржаног од 22. до 24 децембра 2005. године у Косовској Митровици). Ниш-Косовска Митровица-Манастир Бањска, 2007, 150-151.

⁶⁴ Иванова, К. *Византийските източници на Похвалата за Константин и Елена*, 3-15; Бадаланова, Ф., М. Плюханова. *Цит. съч.*, с. 108; Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова. *Цит. съч.*, с. 71.

случая обаче не те ще ни интересуват. По интересно ще бъде, че при тази битка бил пленен и един прочут императорски кръст, както твърди Георги Акрополит:

“... българското племе се възгордяло, понеже спечелило голяма плячка от ромеите, а също така и по-ценните императорски знаци. Защото те задигнали императорските пирамидални корони (тиари), чашите на знатните, голямо количество пари и *самият императорски кръст. Макар един от свещениците да го бил хвърлил, след малко те го намерили в реката. Той бил направен от злато и в средата си имал частица от Светото дърво, на което бил прикован Господ Христос.*

Тази частица била оформена във вид на кръст. Той имал премного отделения, в които се намирали мощи от по-прочути светци, мляко от Богомайката и някаква частица от пояса и...”⁶⁵

Теодор Скутариот повтаря това описание, като добавя, че кръстът вероятно бил направен по времето на император Константин Велики през IV в.⁶⁶

Dimo Cheshmedjiev

THE EMPEROR CONSTANTINE I THE GREAT AND PRINCE BORIS I MICHAIL:
VICTORY OVER THE PAGANS

It's well known that the basis of Christian ideological model “Christian ruler defeats pagans” includes some legends about the Emperor Constantine I the Great. The paper discusses this ideological model in the First Bulgarian Kingdom and compares it to similar models that functioned after Bulgarians adopted Christianity.

⁶⁵ ГИБИ, т. 8, с. 154. Срв. Златарски, В. *История*. т. 3, с. 70; Дуйчев, И. *Приноси към средновековната българска история II*. – Българско средновековие. С. 1972, с. 256; Бадаланова, Ф., М. Плюханова. *Цит. съч.*, с. 107; Лазаров, *Политическа идеология на Второто българско царство XII-XIII в.* (Генезис). В. Търново, 2003, 22-23.

⁶⁶ ГИБИ, т. 8, 302-303; Лазаров, И. *Цит. съч.*, 24-25.